

Balti erikord ja Balti Eraseaduse kujunemine

Balti Erikord oli aadli privileegidele rajatud valitsemissüsteem, mis hakkas läänikorrast välja kujunema Läänemere idakaldal XVII sajandil, Poola ja Rootsi ajal. Hiljem, XVIII sajandil, Vene Keisririigi ajal, Balti Erikord kinnistus, jäädvustades endas Saksi ja Liivi peeglitele ning Valdemar-Eriku lääniõigusele tuginenud feodaalse lääniõiguse peaaegu muutmata kujul.

Eesti alad enne vallutusaega

Enne vallutusaega, eriti X kuni XII sajandil, oli Eesti aladel varafeodaalne ühiskond. Taani hindamisraamatus adramaade kohta esitatud andmete järgi võib üsna kaudselt oletada, et Eesti mandrialal elas vallutuseelsel ajal umbes 200 000 inimest. Saaremaal võis elada vallutuseelsel ajal umbes 25 000 inimest. Eestlasi elas ka Ojamaal. Alalist elanikkonda polnud vaid väheviljakatel ja soistel aladel. Eesti alal elas valdavalt põhirahvus, kohati vaid erandina üksikuid teistest rahvustest peresid.

Künnipõllunduse alad suurenesid jõudsalt, tööriistadest olid tuntud ka rauast sahateradega harkader, laiateraline sirp ja vikat. Linnustest ja asulakohtadest leiud loomaluude rohkus annab tunnistust arenenud loomakasvatusest. Palju kariloomi oli olnud eestlastel ka Araabia XII sajandi geograafi Idrisi andmetel. Läti Hendriku kroonika järgi said sakslased ühel retkel Soontaganasse saagiks üle 4 000 veise, palju hobuseid ja muid loomi.

Ehteid ja relvi valmistasid käsitöölised, eestlastel olid traditsiooniliselt oma hõbe- ja kullassepad, pronksivalajad ja sepad. Eesti ülikutel oli hinnalistest metallidest rohkete kaunistustega relvi, osa tõenäoliselt valmistatud Lähis-Idas. Kangrud, puusepad ja pottsepad valmistasid tooteid kaubavahetuse tarbeks. Savinõusid valmistati potikedral. Arenenud oli kudumine. Eesti naiste valmistatud vaibad olid hinnatud sõjasaak.

Hästi arenenud oli laevaehitus. Muinaseestlased olid meresõitjatena kuulsad kaugemalgi maailmas. Hoogsalt laienes kauplemine. Eesti peamised väljaveokaubad enne vallutusaega olid vili, mesi, vaha, rasv, tõrv ja lina. Sisseveos oli tähtsaim sool. Läänemere sadamapaikades ja teede ristumiskohtades tekkisid turud ja kaubitsemiskeskused.

Arheoloogilise uurimistöö andmed näitavad, et tootmise ja kaubanduse koondumine soodsama asendiga linnuste juurde oli toimunud Tartus, Otepääl, Viljandis, Varbolas, Lindanisas, Toolses ja mujalgi. Sageli peatusid siin kaupmehed Venemaalt, Skandinaaviast ja teistest maadest. Kauplemisel etendasid peaosa Eesti ülikud, olles ise ka relvade, hinnaliste karusnahkade ja peenemate riidesortide peamised tarbijad.

Põllumajandus jäi peamiseks majandusharuks. Põllumaa kuulus külakogukonnale, kuid seda jaotati aeg-ajalt perede vahel ümber. Maaharimise ning maavaldussuhete areng oli ühiskondliku korra edasisel kujunemisel määrava tähtsusega. Maavalduse suurust hinnati adramaades, mis tähendas talu, kus maad hariti ühe adraga ja peale haritava põllumaa oli ka heina-, karja- ja teiste ühismaade kasutamise õigus. XIII sajandi alguses oli Taani hindamisraamatu andmetel Põhja- ja Kesk-Eestis 21 000 adramaad ülesharitud maid.

Lõuna-Eesti aladel oli lisaks ulatuslikult levinud mesindus. Küttimine ja kalapüük olid hooajalised, nendega tegeleti põllutööde vaheajal. Kutselisi kalureid ei olnud.

Tootlikkuse areng tõi kaasa varandusliku ebavõrdsuse kujunemise. Andami maksmise kohutus kasvas välja kinkidest, mida sugukonna liikmed oma vanematele tõid. Külakogukonnast eraldunud jõukama pere talu nimetati mõisaks, kuid mõisaks nimetati ka külakogukonna maast lahus asuvaid maalappe.

Maaharimisel kasutati ka orjade tööjõudu, nagu tol ajal mujalgi Euroopas. Orje omandati sõjakäikudelt või osteti.

IX sajandil sagesid skandinaavlaste röövretked, kuid sõjalisi retki on naabrite vahel olnud ka

varem. 1187. aastal hävitasid eestlased ja karjalased rootslaste tollase pealinna ja kaubanduskeskuse Sigtuna. On teada, et 600. aasta paiku sai võitluses eestlaste vastu surma svealaste kuningas Ingvar.

1030. aastal allutas Jaroslav Tark Tartu linnuse, kus seejärel asus 30 aasta vältel venelaste tugipunkt ja maksukogumiskoht.

Eesti ala jagunes **hõimude järgi tekkinud kihelkondadeks** ja maakondadeks. Suuremaid maakondi oli kaheksa: Harjumaa, Rävala, Järvamaa, Virumaa, Ugandi, Sakala, Läänemaa ja Saaremaa. Oli ka väiksemaid maakondi, nagu Alempois, Nurmekund, Mõhu, Vaiga, Soontaga, Joentaga. Hakkasid kujunema maakondade liidud, nagu Saare- ja Läänemaa, Harju ja Rävala, Sakala ja Ugandi.

Kihelkondade eesotsas olid eestlaste vanemad, kes seisis ka sõjaväe malevate eesotsas ning arutasid koosolekul kogukondade asju. Tähtsamates asjades korraldati rahvakoosolekuid, mida nimetati kärjateks.

Eesti alade vallutamine

XIII sajandi algul vallutasid sakslased Läänemere äärsed maad, kus elasid liivlased, latgalid ja eestlased. Sakslaste rüüsteretk ulatus Läti Hendriku kroonika järgi 1208. aastal Ugandisse ja Otepääle, kogu maal riisuti paljaks ümberkaudsed külad ja tapeti rahvas tule ja mõõgaga. 1227. aastal vallutati ka Saaremaa.

Pärast eestlaste alistamist alistati ka kurelased ja semgalid. Kogu seda ala hakkasid sakslased nimetama Liivimaaks. Ajalookirjanduses nimetatakse seda ala ka Vana-Liivimaaks.

Tehniline ja tehnoloogiline areng seiskus

Põllumajandusliku ja käsitööstusliku tootmise tehniline ja tehnoloogiline areng seiskus sajanditeks. Kuni XVI sajandi lõpuni põllumajanduses kasutusel olnud tööriistad ja agrotehnika püsisid vallutuseelsel tasemel. Rahva elujärjes toimus pidev taandareng, talude inventar kiratses, tarbeesemed ja rõivastus püsisid muutumatutena sajandeid. Eluiga oli vaid paarkümmend aastat ja laste suremus oli ülikõrge.

Baltimaade vallutamise innustajaks ja organiseerijaks oli Rooma-Katoliku kirik. Kohalik feodaaladel koosnes Vana-Liivimaal valdavas osas välismaalastest, peamiselt sakslastest, kes said 80% läänidest. Vähem oli taanlasi – umbes 18% läänidest ja vaid 2% läänidest kuulus viiele eestlasest läänimehele.

Tulnukad ei saanud kohe luua tugevaid mõisamajapidamisi, seetõttu olid koormised ja teorendi osakaal vallutusjärgsetel sajanditel väike. Peamisteks koormisteks maarahvale said maksud põllu- ja karjasaadustelt.

Koormised kasvasid

Kanoonilise õiguse alusel nõudis kirik endale kümnendiku iga kristlase tööviljast. Kirikukümnise kogumine läks läänistamisel üle vasallidele. Kümnis kasvas peagi veerandi suuruseks tööviljast. Vaimulike ülalpidamiseks kehtestati uued maksud. Feodaalseks koormiseks oli ka sõjateenistus. Sunnismaisus süvenes peale Jüriöö ülestõusu. XV sajandil sai alguse talupoegade müümine ja kinkimine maast lahus. Sunnismaisuse kõrval loetakse seda feodaalse sõltuvuse raskeima vormi - pärisorjuse põhitunnuseks.

Läänikorra kujunemine

Vana-Liivimaal valitses jätkuvalt feodaalne killustatus. Kogu maa oli jagatud maahärrade iseseisva feodaalvõimu üksuste vahel. Kagu-Eestis valitses Tartu piiskop, Lääne-Eestis Saare-Lääne piiskop, Kesk- ja Edela-Eestis Mõõgavendade ordu. Eestimaa Hertsogkonnaks nimetatud Põhja-Eestis valitses Taani kuningas. Valitsejad vaheldusid tihti röövvalutuste ja feodaalsõdade läbi. Pärast Jüriöö ülestõusu, 1346. aastal, läks ka kogu Põhja-Eesti ala - Rävalla, Harju- ja Virumaa - Mõõgavendade ordule. Kihelkonnad muutusid kirikukihelkondadeks. Igasse kihelkonda ehitati kirik.

Lääniõiguse alused toetuvad Valdemar-Eriku Lääniõigusele, mis oli Harju- ja Virumaa, hiljem kogu Vana-Liivimaa aadelkonna ja selle privileegide kujunemise aluseks. Samuti toetub lääniõigus 1227. aastal kirja pandud saksi peeglile (Sachsenspiegel), mis kehtis kuni Liivimaa õiguspeegli kehtestamiseni 1337. aastal. Lisaks vasallide ja maahärra vahelistele suhetele sätestas lääniõigus ka kohtukorraldust ja pärimist.

Valdemar-Eriku Lääniõigus oli XII sajandist pärinenud Jüütimaa seaduste kogul rajanenud õigusnormide kogu, mis Taani võimu ajal kehtis Harju- ja Virumaal ning sai hiljem otseselt Balti Eraseaduse osaks. Kogu Vana-Liivimaal seati läänikord sisse XIII sajandil. Lään ehk feodid oli kõrgemalt valitsejalt oma vasallile vaid **haldamiseks, valdamiseks ja kasutamiseks antud maa**, mis läänistati koos talupoegade ja sellel asuva varaga.

Läänisuhted vormistati kokkuleppe ja truudusvandeaga, kus osapoolteks olid feodaalse hierarhia kohaselt maahärra ja tema vasallid.

Maaomandussuhetes kujunes feodaalne hierarhia. **Maavaldused kuulusid Saksa-Rooma Keisririigile** ja nende läänistamisega tegelesid maahärrad. Läänistamine oli oma olemuselt sarnane Piibli aegadest tuntud maarendi kogumisele. Rent on mittetõine tulu, mida tasub rentnik. Maahärrad said valdava osa läänistatud alade tulust, mida kogusid vasallid. Maahärralt ehk süseräänilt saadud lääni võis senjäär - vasallist suurfeodaal - edasi läänistada oma vasallile - väikefeodaalile. Vasallilepinguga kohustus vasall osa võtma sõjakäikudest ja kohtuistungitest, andma rahalist ja muud igakülgset abi senjäärile. Senjäär kohustus kaitsma vasalli ja tema valdusi.

Maahärra oli feodaalajal Saksa-Rooma Keisririigis keskvaldumust peaaegu täielikult sõltumatu valitseja. Eesti aladel on olnud maahärradeks Liivi ordumeister, Tartu piiskop, Saare-Lääne piiskop ja Põhja-Eestis aastatel 1219 - 1346 ka Taani kuningas. Igal maahärral oli oma sõjavägi, nad suhtlesid iseseisvalt teiste riikidega ja müntsid oma raha.

Nagu maahärrad, olid ka piiskopid ja ordu olid vallutusaja algul formaalselt Saksa-Rooma keisri vasallid, kuid reaalselt võimu keisril nende üle ei olnud. XIII sajandi keskel kujunes Põhja-Eestis vasallidel oma korporatiivne ühendus rüütelkonna näol. 1315. aastal sai rüütelkond Valdemar-Eriku lääniõigusega oma valdusesse kõrgeima kohtuvõimu ja võis oma talupoegi ka surmanuhtlusega karistada.

Kõrgema võimu tegelikeks kandjateks Läänemere vallutatud aladel said alates XIII sajandist rüütelkonnad, olles lääniõiguse alusel nii kohalike seaduste koostajateks, kubermangude valitsejateks kui ka kohtunike valijateks. Eestimaa Rüütelkonna eelkäijaks oli 1252. aastal moodustatud vasallide ühendus. Eestimaa Rüütelkond moodustati 1584. aastal.

Eestis algas läänikorra lagunemine alles 1783. aastal, mil Venemaa keisri ukaasiga muudeti läänid alloodideks. Rüütelkonnad jäid aga edasi mõjukateks kohaliku poliitika suunajateks kuni Eestimaa rüütelkonna likvideerimiseni 1920. aastal vastavalt Seisuste kaotamise seadusele.

Orduriigi lagunemine

Vana-Liivimaa orduriik lagunes 1561. aastal, mil Harju-, Viru- ja Järvamaa rüütelkonnad andsid end Rootsi Kuningriigi valitsemise alla, ülejäänud alad aga läksid Poola Kuningriigi alla, kuid juba 1581. aastal läks ka kogu Põhja-Eesti Rootsi Kuningriigi alla. 1629. aastal loovutas Poola kogu ülejäänud Eesti mandri ala Rootsile. 1645. aastal läks Rootsi võimu alla ka Saaremaa ja viimasena

1660. aastal Ruhnu.

Rootsi ajal asendus feodaalne killustatus keskse riigivõimuga. Nii Rootsi kui ka Poola aladel säilitas baltisaksa feodaaladel kõik oma privileegid, sealhulgas õiguse kohtuvõimu teostamisele.

Zygmunt II Augusti läänide reduktsioon Liivimaal

Poola aladel kuulutati 1561. aastal senised läänid alloodideks ja alloodiõiguse alusel jagas Zygmunt II August endistest ordudoomenitest välja laialdasi maavaldusi leedu ja poola magnaatidele ja šlahtale, mis tekitas vaenu kohaliku saksa aadli hulgas ning osa sakslastest mõisnikke läks üle Rootsi poolele.

Pärast Liivi sõja võidukat lõppu ei otsinud Poola võimud enam tuge kohalikult aadlilt ja viisid aastail 1582-1586 läbi ulatusliku reduktsiooni, mille tulemusel läks riigi kätte kolmveerand Lõuna-Eesti maadest. Rootsi poole üle läinud sakslaste maad konfiskeeriti ja annetati poolakatele ja leedulastele. Reduktsiooni teel võõrandatud läänid anti uuesti vaid rendile.

Rootsi aeg

Erik XIV kinnitas 1561. aastal kõik senised aadli õigused ja eesõigused. Aadlile jäi ka kohtupidamis- ja maksustamisõigus. Rootsi riigile jäid kõik endised ordu-, piiskopi-, toomkapiitli- ja kloostri- ja samuti rootslaste vastu võidelnud või maalt lahkunute mõisad. Nende maade valitsemiseks kehtestati Rootsi haldussüsteem.

Alates 1586. aasta valdustiitlite revisjonist hakkas valitsus maid endistele valdajatele ja nende pärijatele tagasi jagama. Rootsi valitsus tasus rootsi aadlile sõjaliste ja muude teenete eest laialdaste maavaldustega provintsid. Gustav II Adolf läänistas Rootsi 16 perekonnale - kindralitele ja riigiametnikele - suurema osa maast Lõuna-Eestis.

Läänide arv kasvas järsult, kuid peaaegu ainus kohustus riigi vastu oli ratsateenistuse nõudmise õigus, mille kohaselt iga 15 adramaa kohta tuli ülal pidada ja sõja korral välja panna üks ratsaväelane. Eestimaa aadlikud võisid rootsi aja alguses toimida oma läänidega peaaegu nagu piiramatu eraomandiga.

Riigimaade kahanemise tõttu hääbus riiklik lokaalhaldussüsteem ning tõusis veelgi aadli omavalitsuse tähtsus. Sel ajal kujunes välja Eestimaa rüütelkond, mille kõrgeim organ oli maapäev. Maapäev kaitses aadli huve valitsuse ees. Eriti kaalukas oli maapäeva seisukoht maksustamisel. Aadli omavalitsuse alaline organ oli maanõunike kolleegium.

Rootsi riigile laekuv tulu oli väike, mis tekitas suuri probleeme riigikaitstes. Aadli privileege püüdis kärpida Karl IX, esitades Maapäevale ulatusliku reformide kava, mis taotles Rootsi seaduste, haldus- ja kohtusüsteemi täielikku kehtestamist Eesti aladel ning talupoegade olukorra parandamist, kuid 1601. aasta Liivimaa Maapäev andis kuninga ettepanekutele eitava vastuse.

Mõisate reduktsioon Rootsi aladel

Riigimaade ulatusliku läänistamisega oli kaotanud Rootsi riik oma kindla sissetulekuallika. Kubernerid olid riigitulude suurendamiseks järjekindlalt taotlenud läänistatud maade tagasisaamist Rootsi riigile, kuid ei leidnud keskvalitsuse toetust. Alles Karl XI valitsusajal, kui Rootsis kujunes välja absolutism, kärpis kuningas aadli võimu ja alustas läänide taasriigistamist. Riigi sissetulekute suurendamiseks otsustati 1680. aastal Rootsi Riigipäeval redutseerida kõik Rootsi riigi poolt läänistatud maad, mis olid lisaks olnud vabastatud ka riigimaksudest. Eestimaa kuulusid riigile tagastamisele kõik Erik XIV ajal kuningale ja riigile kuulunud maad, mis anti seejärel enampakkumise korras rendile. Eestis riigistati üle 50% ja Liivimaal 75% kõigist mõisatest.

Reduktsiooniga kaasnes keskaegse läänikorra likvideerimine ja asendumine kapitalismile sarnaste rendisuhetega. XII sajandist pärinev õiguskord muutus tunduvalt. Redutseeritud maid ei saanud tulevikus enam läänistada sellistel tingimustel, mis sarnaneksid omandiõigusele.

Rootsis andis reduktsioon vastulöögi talupoegade pärisorjastamise püüetele, kuid Eestis valitsenud pärisorjus ei kadunud täielikult, ehkki talupoegade positsioon ühiskonnas paranes.

Rootsi riigi finantsolukord paranes, ainuüksi Eesti mõisatest laekus renditulu ja muid makse umbes 400 000 hõbetaalrit aastas.

Riigimõisate rentnikeks said aadlike kõrval ka linnakodanikud, vaimulikud ja ametnikud. Reduktsiooni alusnormidest ilmnes ka asjaolu, et lähitulevikus lähevad kõik endised läänimõisad üle Rootsi riigivõimule. Baltimail taganuks see Rootsi riigile monopoolse seisundi.

Talupoegade õiguslik olukord paranes

Rootsi riigi reformide läbi paranes talupoegade õiguslik olukord tunduvalt, nad said õiguse pidada oma talusid, kuni koormised mõisa vastu on täidetud ja pärandada talud edasi lastele. Talupoegade koormised fikseeriti vakuraamatutes ja mõisnike kohtuvõimu piirati oluliselt. Uus regulatsioon andis talupoegadele ka õiguse kaitsta end mõisnike ja rentnike omavoli vastu kohtutes ning esitada otse kuningale kaebusi ebaõiglase kohtlemise peale.

Eesti aladel elas rohkesti rootslasi, keda koheldi võrdselt eestlastega, kuid Balti provintsidele ei antud samas õigust olla esindatud Rootsi riigipäevas. Rootsi valitsuse usaldamatus Baltimaade feodaalaadli ja mõisrentnike vastu oli märgatav. Ametnikud usaldasid pigem talupoegi. Talupoegade uue seisundi kohaselt osalesid nad redutseeritud mõisates tootmisvõimsuste tuvastamisel, täitsid mitmesuguseid avalikke ülesandeid ja neid kutsuti ka sõjaväeteenistusse. Põhjasõja ajal formeeriti talupoegadest mitmed maamiilitsa rügemendid.

Läänikorralduse täielik likvideerimine tähendas feodaalaadli ja talupoegade positsiooni täielikku ümberkorraldamist suhetes kuningavõimuga. Senistest feodaalsetest maksukogujatest said rendilepingute alusel tegutsevad ettevõtjad riiklikel maavaldustel, seega tekkisid pigem kapitalismile omased tootmistingimused.

Reduktsiooni mõju oli lühiajaline. Aadli mõjuvõimu kärpimine põhjustas Balti aladel tugeva baltisaksa opositsiooni tekkimise Rootsi keskvõimule ning 1700. aastal puhkenud Põhjasõda tegi lõpu Rootsi võimule Baltimaadel. Reformid jõudsid kahjuks vaevalt jõustuda, kui Eesti vallutati Venemaa poolt ja paari aastakümne jooksul taastus endine läänikord.

Balti Erikorra kõrgaeg

Eesti jaoks lõppes Põhjasõda üksteist aastat varem tänu baltisaksa aadli koostöövalmidusele lootuses, et Peeter I abiga saadakse oma endised läänid tagasi.

Pärast 1710. aastal Läänemere-äärsete piirkondade vallutamist Peeter I poolt, kirjutas endine Eestimaa rüütelkonna peamees, liivi päritolu Rootsi kuninglik kindraladjutant Fabian Ernst Staël von Holstein (1672-1730) Eestimaa rüütelkonna nimel alla kapitulatsioonilepingule ja Peeter I kinnitas rüütelkonnale kõik nende kunagisi privileege säilitavad erioigused.

Baltisaksa mõisnike erioiguste laienemine hoogustus pidevalt. Viidi lõpule mõisate restitutsioon, mis seisnes Karl XI ajal reduktsiooni läbi võõrandatud mõisate tagastamises baltisaksa aadlile. Peale Põhjasõja lõppu, 1721. aastal, kehtestati rüütelkonna toel ja keskvõimu nõrgenemise tulemusel kogu Läänemere idakaldal Balti Erikord.

Balti Erikord erines mujal Venemaal kehtinud seadusandlusest ja kohtukorraldusest. Asjaajamiskeeleks sai taas saksa keel ja valitsevaks usundiks jäi luterlus. Koostati aadlimatriklid ehk põlisaadli nimekirjad. Kaubavahetuses Venemaaga säilisid tollipiirid. Kuni 1797. aastani polnud nekrutikohustust.

Kubermangude omavalitsust teostasid rüütelkonnad. Rüütelkondi oli neli – Eestimaa, Liivimaa, Kuramaa ja Saaremaa rüütelkonnad.

Balti Erikord toetus lisaks arhailisele feodaalsele lääniõigusele osaliselt ka Rootsi õigusele ja peale Rootsi õiguse kodifitseerimist 1734. aastal järgiti osaliselt uusi muudatusi Rootsi õiguses, võttes neid üle Eesti- ja Liivimaa õigusesse.

Säilitanud oma privileegid ja saanud lisaks uuesti tagasi mõisad, mis olid sajandi eest Rootsi riigile reduktsiooni läbi tagastatud, **asusid baltisaksa mõisnikud tänuga teenima Vene keskvalitsust.** Paljud neist tegid kiiret karjääri sõjaväes ja tsiviilametites Peterburis. Baltimaade mõisnike mõju oli XVIII sajandi keskel Peterburi õukonnas domineeriv, üle poole riigikantselei ametnikest olid baltisakslased.

Balti erikorrale olid suureks toeks tsaariõukonnas kõrgeid ametikohti täitvad baltisakslased, eriti Friedrich Georg von Bunge, kes oli 1865. aastal kehtima hakanud Balti provintsiaalseadustiku kolmanda jao - Balti Eraseaduse - koostaja.

Talurahva õiguste kadumine

Rootsi 1696. aasta majandusreglemendiga oli Karl XI ajal mõisnike ja rentnike suhted ja voli talupoegade suhtes piiritletud. Talupoegade õigused kadusid nüüd tagasiulatuvalt. Rüütelkond keeldus tunnistamast nii Rootsi-aegsetes vakuraamatutes piiritletud talupoegade koormisi kui ka talupoegade õigust talu pidada ja seda lastele pärandada. Talupoegade kaebeõigus kaotati. Põhjasõjast laastatud Eesti- ja Liivimaa alal tugevnes mõisnike surve talupoegade koormiste tunduvaks suurendamiseks.

Rüütelkonna piiramatu omavoli

Mõisniku omavoli läbi kannatanud Vohnja mõldri Jaani kaebuse vastuses keisrinna Anna Ivanovnale, valitsusele ning Eesti- ja Liivimaa asjade justiitskolleegiumile esitas 1739. aastal Liivi maanõunik parun Otto Fabian von Rosen (1683 - 1764) meelevaldse seletuse selle kohta, kui kaugele ulatub juriidiliselt balti mõisnike võim talupoja isiku ja vara üle.

Maanõunik vaikis oma kirjas täielikult maha läänikorra olemuse, mille kohaselt lään oli olnud süserääni poolt balti vasallidele läänilepingu alusel vaid haldamiseks, valdamiseks ja kasutamiseks antud maa. Maanõuniku väidete kohaselt ei olevat talupojadki vallutusaegadest saadik olnud mitte vabad inimesed, vaid pärisorjad ja kuuluvad mõisnikule koos oma pere ja varaga. Mõisnikul olevat täielik voli neid ja nende vara pantida, müüa, pärandada ja talupoegi oma äranägemise järgi koormata ning toimida nendega kui oma varaga. Rüütelkonnale olevat kuulunud ka kõrgeim kohtuvõim, mis aga aadli vabal tahtel oli antud kroonukohtutele. Samad meelevaldsed seisukohad olid ka Eestimaa ülemkohtu vastuses, mis kandis kuberner Douglase allkirja. Keisrinna Anna Ivanovna huvi riigiasjade vastu oli pealiskaudne. Talupoegade kaebuste saatmine valitsejale oli erinevalt Rootsi oludest Venemaal sootuks tavatu.

Tsaarivalitsus hoidus küll seda rüütelkonna äärmusliku omavoli akti kinnitamast, kuid Roseni deklaratsiooniks nimetatud printsiibid said Liivimaa maapäeva heakskiidul aluseks uuele Liivimaa rüütli- ja maaõiguse koodeksile ning kohalikule kohtupraktikale.

Algas seisusliku omavalitsuse kõrgeaeg, mis kestis kuni 1783. aastani, mil kehtestati asehalduskord ja kohaliku aadli mõjuvõim nõrgenes. Asehalduskord aastatel 1783 - 1796 oli siiski vaid ajutine Balti Erikorra taandumine. Baltimaade õiguslikku korraldust taheti sel ajal lähendada muu Venemaa korraldusele. Katariina II võimuletulekuga (valitses 1762 - 1796) hakati küll baltisaksa mõisnike eriõiguste laiendamist pidama ebasoovitavaks, kuid rüütelkonna õigusi piiras märgatavalt alles Aleksander III (valitses 1881 - 1894), kes erinevalt senistest valitsejatest ei kinnitanud enam Eestimaa ja teiste Balti kubermangude aadli privileege.

Balti Erikorra taandumine

Talurahva õigusi ja kohustusi muutsid olulisemalt XIX sajandil Eestimaa kubermangu jaoks kehtestatud talurahvaseadused. Eestimaa rüütelkonna poolt 1802. aastal vastu võetud regulatiivi kohaselt sai talupoeg omandiõiguse oma vallasvarale ja õiguse hoolsa talupidamise korral talukohta põliseks kasutamiseks, nagu see oli olnud Rootsi ajal. Selle regulatiiviga asutati ka valla- ja kihelkonnakohtud.

1804. aasta Eestimaa talurahvaseadus keelas taas talupoegade müümise, pantimise ja maast lahus kinkimise, kuid ei vabastanud pärisorjusest. 1809. aasta seadusetaienduste kohaselt pidid talurahva koormised vastama maa pindalale ja kvaliteedile. Talupojad said õiguse seaduse järgi maad osata, vallasvara omada ja talukohta põliselt kasutada ning lastele pärandada.

Talupoegade isiklik pärisorjus kaotati alles 1816. aastal, kuid kogu maa tunnistati jälle mõisniku omandiks. Talupoegade senine maakasutusõigus kaotati ja nad said sõlmida lepingu vaid lühiajaliseks maakasutuseks. Talupoegade pärisorjusest vabaks laskmine pidi toimuma neljateist aasta jooksul ning vabakslastud said võtta omale perekonnanime. 1835. aastaks pandi kõigile Eestimaa kubermangus elanud lihtrahva esindajatele kohustuslikus korras perekonnanimed, mis asendasid senised elukoha, isikuomaduste või ametinimetuste järgi kasutusel olnud liignimed. Talupoegade liikumisvabadus jäi piiratuks ja säilis mõisniku politseivõim.

Balti Eraseaduse kodifitseerimine

1880. aastate II poolest algas Balti Erikorra otsustav piiramine. Saksa keel asendati kohtu-, haldus- ja haridussüsteemis vene keelega, 1888.–1889. aastate reformidega kaotati aadli politsei- ja kohtuvõim, rüütelkond säilis vaid seisusliku omavalitsusorganisatsioonina.

Balti Erikorra ajast pärineva Balti provintsiaseadustiku kodifitseerimiseni jõuti 1845. aastal. Balti Provintsiaseadustiku III jao ehk Balti Eraseaduse (BES) kodifitseeris Friedrich Georg von Bunge 1865. aastaks. Töötades aastatel 1856-1864 Imperaatori kantselei II osakonnas, ei muutnud ta arhailisi seadusepügalaid, vaid ainult süstematiseeris ja nummerdas need sajandeid kehtinud kujul. Balti Eraseaduse originaaltekst on saksa keeles. Eesti Vabariigi kohtutes kasutati saksakeelset originaalteksti. Venekeelne tõlge valmis Modest Koroffi juhatusel ja oli venestusajal ametliku tekstina kasutuses, kuigi saksakeelne tekst oli täpsem.

Eesti omandireformi vastuolu Balti Eraseadusega

Eesti Vabariigi omandireformi aluste seadus kirjutati perestroika raames valmis Moskvas KGB poolt koostatud analüüsi alusel ja tõlgiti Kadriorus lohisevasse eesti keelde, millest paistab selgelt läbi algselt vene keeles olnud sõnastus. Vähe sellest. Eesti Vabariigi Riigikogus loodi lisaks Moskva „soovitustele“ huvigruppide ebaseaduslikel nõudmistel järjest uusi meelevaldseid eritingimusi toonase omandi olemuse kohta. Väidetavate 1940. aastate omanike võim asjade üle laines peagi üha jõulisemalt ka 1990. aastate varale.

Omandi mõiste jäi ilma õiguse allikast

Omandireformi seadustes on tagastatava omandi mõiste jäetud ilma õiguse allikata. Sätetades sisuliselt omandi muutmise korda, muudavad omandireformi seadused tagasiulatuvalt isiku võimu asja üle.

Omand on isiku võim asja üle

Omand on isiku võim asja üle. Isikute suhet asjadesse reguleerib asjaõigus ehk omandiõigus. Kõigis õigussüsteemides eksisteerib omand ainult seadustes sätestatud alustel. Kõik õigussüsteemid sisaldavad reegleid, mis piiravad omaniku võimu asja üle. Mandri-Euroopa ehk romaani-germaani õigussüsteemis, kuhu kuulus Eesti Vabariigi õiguskord, ei käsitletud samuti omandit kui absoluutset õigust asja üle.

1940. aastate varale loodi tagasiulatuvalt uus asjaõigus

Õiguse kohaldamisel tuleb juhendada teo toimumise ajal kehtinud seadustest, kuid omandireformiabil loodi poliitiliste otsustega toonasele omandile tagasiulatuvalt sootuks uus, väljaspool õiguskorda olev asjaõigus. Reform rajati valdavalt suvaõigusele, ja järgnev kujunes võõra vara karistamatuks ümberjagamiseks. Kõige dramaatilisemaks kujunes eluruumide ümberjagamine. Rohkem kui 200 000 perekonna seaduslikul teel omandatud kodud ja vara jagati omandireformi nime all suvaliselt ümber teistele isikutele. Vara ümberjagamise piiramatult õigus anti kohalikele omavalitsustele ja otsustusõigus valdavalt juriidilise hariduseta **eraisikutest** moodustatud Õigusvastaselt Võõrandatud Vara Tagastamise ja Kompenseerimise Komisjonidele. Seniseid eluruumide seaduslikke valdajaid enam omanikeks ei tunnustatud, nende kaebused

omavoli, riikliku ülekohtu ja otseste õigusrikkumiste kohta jäeti kohtutes käiguta. Isegi juhul, kui rikutud oli omandireformi seadusi, jäeti see tähelepanuta. Kohtutes tunnistati tingimusteta õigeks vaid uute varanõudjate taotlusi.

Ka kunagised aktsiaseltside aktsiad, mille tagasiostmise kohustust polnud toona isegi aktsiaseltsil endal, maksti omandireformiga välja tänaste kodanike kulul.

Omandireformi eesmärgiks kuulutati peagi avalikult väidetav **ühiskondlik vajadus uue omanike kihi tekitamiseks.**

Lex rei sitae

Lisaks õiguse allika puudumisele ignoreerivad omandireformi seadused 1940. aastate omandi muutmisel üldtunnustatud rahvusvahelise eraõiguse nõuet, mille kohaselt asjaõiguse tekkimisel, muutmisel ja lõppemisel kohaldatakse asjade suhtes selle riigi õigust, kus asi asub asjaõiguse tekkimise, muutmise või lõppemise hetkel. Seadus kannab asukohamaa seaduse nime ja on tuntud antiikajast, kandes ladina keeles nimetust *lex rei sitae*. Omandireformi objektiks olevad asjad asuvad Eesti Vabariigis. Asjaõigusseaduseks väidetavalt tagastava omandi kohta, mida omandireformiga muudeti, oli ja on tänaseni Balti Eraseadus.

Balti Eraseaduse nõuete kohaselt tuli asjaõiguse tekkimise, muutmise ja lõppemise üle otsustamiseks rakendada eranditult nii olevikus kui ka tulevikus vaid Balti Eraseadust. Omandireform ei tunnista aga üldse seda Balti Eraseaduse nõuet, millest järeldub üheselt, et **omandireformil puudus õiguslik alus** väidetava vara tagastamise protsessi osas.

Eesti Vabariik pidas aga sellist Balti Eraseaduse nõuet vajalikuks ja see oli üks põhjustest, miks Balti Eraseadus jäi Eestis jõusse. 1920. aastal vastuvõetud Seisuste kaotamise seadus nägi ette Balti Eraseaduse laiendamise kõigile seisustele. Uue Tsiviilseadustiku eelnõu, mis oli välja töötatud 1940. aastaks, ei jõustunudki.

Talurahvaseadustega sätestatu osas jäid jõusse talurahvaseadustega aastatel 1802-1856 antud talurahva õigused, mis aga ei muuda Balti Eraseaduse nõuet rakendada asjaõiguse tekkimisel, muutmisel ja lõppemisel Balti Eraseadust.

Balti Eraseadus kui pika ajalooga hästi töötanud seadus

Balti Eraseadus oli pikka aega muutmatul kujul hästi töötanud. Vaid üksikutel juhtudel, mida seadus polnud seni käsitletud, oli kohtutel tulnud luua kohtupretsedente, mis valdavalt olid leidnud ka poolte aktsepteerimist ja said seejärel täiendusena seadusesse viidud. Eesti Vabariigil puudus seetõttu vajadus uue asjaõiguse sätestamiseks.

Omandi definitsioon Balti Eraseaduses

Eestis on väidetud, et Balti Eraseaduses järgitakse Rooma õiguse ülesehitust, kuid isegi kogu Provintsialseadustiku ülesehitus sellele ei sarnane. Omandi definitsiooni Rooma õigus üldse ei sisaldanudki.

Keskaegsete õigussüsteemide - Saksi peegli ja Valdemar-Eriku Lääniõiguse - normidest lähtunud Balti Eraseaduse omapäraks jäi samuti omandi mõiste definitsiooni ühekülgsus, millega säilitati omanikule laialdased subjektiivsed õigused ja samas ka konkreetseid piiranguid.

Balti Eraseadus järgis rahvusvaheliselt tunnustatuks saanud Saksa tavaõiguses kehtinud põhimõtet, mille kohaselt heausksest valdusest asja naturaalsel kujul välja nõuda pole võimalik.

Mõnedel asjaoludel, näiteks kui asi oli eelnevalt olnud omaniku poolt mõnele isikule vabatahtlikult üle antud ja see isik selle asja kokkuleppe vastaselt võõrandas, võis endine omanik nõuda õigust saada rahalist kompensatsiooni tekkinud kahju eest vaid sellelt isikult, kellele omanik ise vahetult asja valdamiseks loovutanud oli, mitte aga selle isiku käest, kelle heausksesse valdusesse asi jõudnud oli.

See, et heausklikusse valdusesse jõudnud asja eest võis omanik vaid lühikese aja möödudes kahjutasu saada, oli Balti Eraseaduse kohaselt ka ainus legaalne viis üldse kompensatsiooni saada.

Rooma õiguses olnud vastupidine põhimõte „kus oma asja leian, seal selle vindikeerin" oli muutunud ületamatuks takistuseks majandussuhete arengule juba antiikajal ja sellest loobuti. Ostja

või muul viisil heauskne omandaja polnud sellises õigusruumis kindel, et asja temalt enam ära ei võeta.

Balti Eraseadusest nähtub, et majandusjuriidilise usaldusvääruse kriteerium oli suunatud stabiilse õiguskindluse ja majanduskasvu vajadustele.

Omandireform väljus siingi rahvusvaheliselt üldtunnustatud raamistikust ja lõi mõistele „oma asi“ sootuks uue sisu. Toonaste omanike väidetav absoluutne võim asjade üle laines üha jõulisemalt peagi juba ka 1990. aastate varale.

Nõudeõiguse piiranguid ignoreeriti

Nõudeõigus oli Balti Eraseadusega ajaliselt piiratud. Nõudeõigus vara tagasi saamiseks oli vaid esimese astme omanikul kuni kümne aasta jooksul, kohati aga vaid viie aasta jooksul. Päriljad võisid küll üle kahekümne aasta viivitada pärandi vastuvõtmisega, kuid esimese astme omaniku vara teise isiku valdusest välja nõuda nad ikkagi enam ei saanud ja neil polnud olnudki õigust isegi mitte rahalist kompensatsiooni küsida. Aegumistähtaja möödumisel kaotas ka esimese astme omanik nõudeõiguse, kui ta polnud seda vara hiljemalt kümne aasta jooksul kasutanud ega hooldanud ja vara oli osutunud tema poolt maha jäetuks ning varal oli tekkinud uus valdaja.

Balti Eraseadus ei sätestanud eritingimusi, mille puhul nõudeõigus poleks aegunud või seda oleks võimalik olnud muul viisil rakendada.

Võlad langesid pärijatele

Balti Eraseaduse järgi langesid võlad mitte ainult varale, vaid ka pärija isiku peale. Seadus kohustas ajalise piiranguta pärijaid maksma võlgu ka siis, kui pärand puudus. See arhailine kohustus, mida mida mujal mandri-euroopa õigussüsteemis ammu enam ei eksisteerinud, oli palju vaidlusi tekitanud kuni rahvusvahelise tasandini, kuid püsis Eesti Vabariigis muutusetu.

Balti Eraseadusest nähtub üheselt, et 1990. aastateks olid kõik endiste omanike pärijad endistviisi küll kohustatud maksma kõik võlad nii era- kui juriidilistele isikutele, kuid pärandvara küsida polnud neil kellelgi ammu enam õigust.

Omandireformiga kustutati seevastu kõik vanad võlad, nii tagastataval varal olevad hüpoteegivõlad kui ka pärijatele langenud võlad. Hüpoteegivõlad moodustasid samas Eesti riigi välisvõlast 1939. aastal üle 80 %.

Omandireform kustutas samuti kõik eraisikute vahelised võlad ja muutis nii endiste omanike ja nende pärijate õiguse tagastavale omandile võlavabaks ja absoluutseks.

Omandireformiga rikuti kodanike põhiseaduslikke ja inimõigusi

Õigusteaduse termineid kasutades tuleb omandireformi käsitleda kui transgresset kollisiooni nii Eesti õiguskorrale kui ka Mandri-Euroopa õigussüsteemile ja rahvusvahelistele konventsioonidele. Balti Eraseaduse mõistes on Eesti omandireform omandivastane kuritegu, ja mitte ainult. Omandireformi tagajärjeks kujunes Eesti Vabariigi kodanike põhiseaduslike õiguste ja inimõiguste massiline rikkumine.

Kõige dramaatilisemaks protsessiks taasiseseisvunud Eestis kujuneski eluruumide ümberjagamine. Rohkem kui 200 000 perekonna seaduslikul teel omandatud kodud ja vara jagati omandireformi nime all ümber teistele isikutele ja inimesed heideti massiliselt nende igati seaduslikul teel omandatud eluruumidest välja.

Eesti erakondade vahel poliitilist kokkulepet omandireformi käigus eluruumide ümberjagamiseks ei ole olnud. See on üheselt nähtav Riigikogus toimunud hääletustulemustest. Suurim Eesti erakond - Eesti Keskerakond - hääletas omandireformi kavandajate transgressetele kollisioonidele järjekindlalt vastu.

Omandireformiga kustutati Eestit okupeerinud riikide kohustused süütute kodanike kulul

Eesti Vabariigi omandireformi aluste seadus kirjutati valmis Moskvas KGB poolt koostatud analüüsi alusel ja tõlgiti Kadriorus lohisevasse eesti keelde, millest paistab selgelt läbi algselt vene keeles olnud sõnastus. KGB arhiivides olevatest 1980. aastate teise poole KGB juhtorganite

koosolekute protokollidest nähtub üheselt, et omandireformi põhieesmärk oli veeretada kõik võimalikud võlad ja kahjunõuded Eesti Vabariigi tänaste kodanike kaela.

Üliagarust selliseks aktsiooniks asus üles näitama Eesti Vabariigi kogu juhtkond eesotsas presidendi ja peaministriga. Riigikogus loodi lisaks Moskva „soovitustele“ üha uusi ja uusi meelevaldseid sätteid kohalike ja välismaiste huvigruppide ahnetele nõudmisel alludes. Juba alanud omandireformi ajal, kui osa elamispindu oli inimestel juba kas rahvakapitali obligatsioonide eest erastatud või tsiviilkäibest ostetud, kuulutati uute sätetega ka neid elamispindu üha uuesti omandireformi objektideks ja jagati meelevaldselt ümber uutele taotlejatele. Viiekümne aasta jooksul tehtud parendused ja juurdeehitused toonastele elamutele kuulutati tingimusteta uute varanõudjate omandiks. Leiutati ennekuulmatuid eritingimusi, soodustusi ja alusetuid põhjendusi toonase asjaõiguse ja Eesti Vabariigi Põhiseaduse täielikuks eiramiseks.

Eestis algas eetiliste väärtuste kiire kokkuvarisemine. Ajaloolisi kogemusi ja riigi õigussüsteemi eirava omandireformiga paisati Eesti arenenud industriaalmaade hulgast arengumaade tasemele. Usaldusväärsus tuleviku suhtes kadus Eestis täielikult. Eestis kadus reaalne võimalus võtta omale ärialane vastutus ja teha plaane tulevikuks. Huvigruppide ebaseaduslikes ärihuvides pidevalt muutuv õiguskord on Eestis delegeerinud tegeliku võimu varjatud struktuuridele, valitsusel puudub aga igasugune huvi tuvastadagi, mis struktuurid on need tegelikkuses toimivad varistruktuurid ja miks ühiskond tervikuna seetõttu ei toimi.